

O KANTOVOM POJMU DUŽNOSTI I ŠARČEVIĆEVOJ ETICI ODGOVORNOSTI U KONTEKSTU SAVREMENIH ETIČKIH IZAZOVA

*Esko Muratović**

Sažetak: Da se u povijesnome hodu promjena za napredak čovječanstva – norme i vrijednosti iznovno ovjeravaju, svjedoči nam ne samo dinamika razvoja ljudske svijesti i evolucije društva već i značenje, a nadasve aktuelizacija pojmova dužnosti i odgovornosti. Stoga u ovom radu želimo da ukažemo na sponu i povezanost pojma dužnosti s konceptom odgovornosti unutar značenja i značaja u Kantovoj etici dužnosti i etici odgovornosti Abdulaha Šarčevića, kao i posebnosti etičko-epistemičkih specifikuma ovih moralno-filozofskih svjetonazora. Iako je Kantu svojstven moralni monizam u okviru njegove deontičke etike, a kod Šarčevića je unutar njegovog etičkog pluralizma dominantan koncept odgovornosti koji proizlazi iz principa djelovanja, oba ova humanistička svjetonazora posjeduju normativitete koji su u nekim važnim segmentima podudarni, a ono što im je posebno zajedničko jeste odgovornost za svijet. Iako je Kantova filozofska misao u svojoj cjelovitosti temeljito uticala na razvoj čovječanstva, čime se mijenjao i konceptualni okvir različitih nauka i njihovih postignuća u razvojno-civilizacijskim tokovima svijeta života, naš zadatak se ogleda u tome da se uporede, obrazlože i epistemičko-etički valorizuju postignuća ova dva koncepta za jedan pokušaj humanističkog markiranja njihovih dometa unutar moralno-etički konstitutivnog konteksta i mogućnosti ocrtavanja njihovog filozofsko-povijesnog utemeljenja kroz magistralne izazove savremenog svijeta života.

KLjučne riječi: Immanuel Kant, Abdulah Šarčević, moralni monizam, etički pluralizam, etika dužnosti, etika odgovornosti

Uvod

Na to da se moralnim normama i vrijednosnim predstavama treba pristupati kroz razumijevanje smisla ljudskog postojanja i čovjekove vlastite prirode upućuju nas smjernosti oblikovanja i održanja života prema ideji sklada čovjeka i svijeta, imajući u vidu da je težnja ka humanističkom društvu nezamisliva bez ideja slobode i emancipacije. Stoga nam duboka povezanost filozofije s razumijevanjem povijesnog života i njegovih iskustava kazuje da filozofija ne samo da interpretira metafizičke i umske probleme već i njihove

* JU Gimnazija Stojan Cerović, Nikšić, esko.muratovic@t-com.me

empirijske aspekte, tragajući za novim mogućnostima i drukčijim izvjesnostima. Tako se u svojstvu poštene samosvijesti koja se suočava s empirijskom stvarnošću javlja *ideja* kao generator promjene i impulsa, kao prisutna sila, čak i kada je skrivena u svojoj sjeni, otkrivajući da nije samo sredstvo za samorazvijanje i samopotvrđivanje. Umjesto toga *ideja* poziva na *odgovornost*, usmjerava na *dužnost* unutar opšteg povijesnog toka, ukazujući na izokrenutost *ideje* i izopačenost *dobrog* i *istinitog*.

Razotkivanjem dubljih istina i osvjetljavanjem nove mogućnosti razumijevanja svijeta filozofija ima kritičku funkciju u povijesti, što kazuje da ona nije pasivna disciplina, već aktivni sudionik u oblikovanju povijesnog toka posredstvom interpretativno-kritičkih diskursa kojim se oblikuje ljudsko iskustvo. U tom smislu: "Ova simbolika protivurječnosti izbija danas između savremenog toka povijesti i filozofije kao humanizma. Između božanstva sile i morala, otuđenja i slobode. (...) I mi danas kao nekada Hegel moramo sumnjati u moć, sposobnost ideje humanuma i dobra da pobijedi savremeni tok poroka, izopačenosti i potuđenja. Povijest se dešava poput bajke, kojoj ona samo povjerava svoje nade, tajnu života, žudnju za utopijom humanuma, dobra, nerepresivnog lika zbilje." (Šarčević, 1971: 216).

Zasebno mjesto i važnost, koliko u povijesnom smislu, toliko i u kontekstu savremenih etičkih izazova, ima Kantov koncept ethosa dužnosti i Šarčevićev ethos odgovornosti. Dok je Kantova kritička misao najprije usmjerena prema metafizici i prirodnim naukama, kod Šarčevića je kritika najprije usmjerena k antropocentrizmu, logocentrizmu i empirizmu, scijentizmu i tehnicizmu – sve u liku evropocentrizma; njihovi filozofsko-kritički diskursi vrhune u moralno-etičke svjetonazore jednog kontemplativnog pristupa svijetu života. Stoga je potrebno ukazati na relate Kantovog zasnivanja morala na obaveznosti i dužnosti za pravdu i na Šarčevićovo etičko-humanističko traganje za smislom i istinom. Da teorijski djelokrug prati moralna senzibilnost, kod Šarčevića se otkriva u konstantno otvorenom nalogu k sprovođenju humanog i moralnog života, jer samo u "etičkoj sferi čovjek prekida onaj krug pasivnog reflektovanja sebe sama u beskraju mogućnosti, i konačno dospijeva u slobodnu i produktivnu mogućnost da sve svoje latencije, sve svoje bezbrojne darove razvija 'u unutrašnjem poretku i harmoniji'. Tek tada postaje čovjek i individuum ujedno: u jedinstvu i cjelini." (Šarčević, 1974: 250). Osim toga, kako uočava Mile Babić (2009: 397), u svom kritičkom suprotstavljanju monizmu moderne i heterogenom pluralizmu postmoderne Šarčević pokazuje da je izričito protiv mnogih oblika mišljenja koji su svaki za sebe monolitni i nesposobni za komunikaciju, imajući u vidu da se današnji procesi sporazumijevanja

među ljudima zasnivaju na intersubjektivnoj ravni, što stvara mogućnosti da gradimo odnose s drugima, svijetom i idejama.

Dok Kantove teze i zaključci u svojoj cjelovitosti pokazuju ne samo “heurističku snagu u aktualnim svjetskopovijesnim okolnostima” (Jurić, 2010) već i temeljit uticaj na razvoj čovječanstva, čime se mijenjao i konceptualni okvir različitih nauka i njihovih postignuća u razvojno-civilizacijskim tokovima svijeta života, kod Šarčevića se, kao i kod Kanta, razumijevanjem moralnog odnosa kao dobrog ponašanja, koje je istovremeno odgovorno, jer je određeno unutrašnjim kvalitetom htijenja, sama moralnost uzima kao *obaveznost* – da se ostvarivanjem smisla dopre do bitnih komponenti vlastitog ophođenja kao *samoodgovornosti* kojom se može uticati ne samo na zbivanja već i na unutrašnju čovjekovu nastrojenost, na moralno-etički-djelatnu riješenost k iznovnom dosezanju *smisla*.

Naš zadatak se ogleda u tome da se u najbitnijim aspektima uporede, obrazlože i epistemičko-etički valorizuju postignuća ova dva koncepta za jedan pokušaj etičko-humanističkog markiranja njihovih dometa unutar ne samo moralno-etički konstitutivnog konteksta ocrtavanja njihovog filozofsko-povijesnog utemeljenja već i konteksta savremenih etičkih izazova, te odredi u kojoj su mjeri ovi moralno-etički svjetonazori ustvari *etike konkretizujućeg djelovanja* u savremenom svijetu života.

O humanističkim dometima Kantovog moralnog monizma i Šarčevićevog etičkog pluralizma

Imajući u vidu da se istinski humanum može pratiti samo u širem kontekstu smisaonosti, s porukom da se bez promjene i napora ne može oblikovati svijet života, i Immanuel Kant i Abdulah Šarčević se shodno povijesnom trenutku vremena bave krizom svijeta ne samo u nastojanju rehabilitacije čovjeka kao umnog bića već i da se preko njihovih koncepcije dužnosti i koncepcije odgovornosti za onovremena, ovovremena i buduća promišljanja dođe do razumijevanja čovjekovog mjesta i položaja u svijetu. Kant je nagovještajem svoje povijesno-profetski-anticipirajuće strepnje za buduću kazao da ćemo biti svjedoci šta čovjek radi sebi i da ćemo tek biti svjedocima onog što je čovjek spreman da radi od sebe.

Gledajući na čovjeka kao biće koje u savremenim okolnostima prebiva u *iskonskom* i *slobodnom*, Šarčević ukazuje na to da smo u svom djelovanju uvijek pred izborom: da li će ono postati dehumanizovano gubljenjem ovih

inherentnih kvaliteta, ili bi trebalo biti na liniji održavanja moralnih vrijednosti i etičkih principa. Na osnovi jedinstva čulnog i inteligibilnog svijeta, kako ističe Kant, za humanum ljudskog bića “Moralni zakon je svet (nepovredljiv). Čovek je, istina, dosta ne-svet, ali mu čovječnost u njegovoj osobi mora biti sveta.”¹ Prema tome, samopojavljivanje stvari – u čovjeku, prostor je humanuma. U izvornom smislu, kaže Šarčević, humanum ne odražava naprosto etički ili psihološki fakticitet, već je kao čin i postojanje – najviša mogućnost: osnov za sve ono djelatno, misaono, ono što se osjeća i opaža, ono u nadanju i ljubavi, da se vidi ono nevidljivo i najdublje, da se kao praiskonsko i univerzalno – re-prezentuje. Posredstvom čovjekovog stvaralačkog odnosa u svijetu i svijeta u čovjekovom tvorenju sve se dovodi do mjere i istine u dvojnem zbivanju (*Omne ens est verum*): postojanje čovjeka za svijet i svijeta za čovjeka.

Propitivanje mogućnosti i granica čovjekovog obzirenja kod Kanta se reflektuje na etiku dužnosti unutar svijeta djelanja, dok se kod Šarčevića, pored njegovih drugih etičkih pogleda (Muratović, 2019a: 8–9), to odražava u ethosu odgovornosti za ovaj svijet.² Inače, kod Šarčevića je prisutan stav da se čovjek u svim komponentama vlastitog djelovanja najprije treba osloboditi balasta o unaprijed potenciranoj kauzističkoj i formalnoj mogućnosti rješenja svake moguće situacije. Stoga, u dobu megakrize svijeta, kako naglašava Šarčević, na svaku etiku treba gledati kao na etiku odgovornosti.³ Zajedničko svojstvo i svojevršno polazište ova dva etička koncepta – dužnosti i odgovornosti – jeste um kao *moralni um*. U tom smislu se i zadatak praktičkog

¹ Kant nadalje kaže: “U celom svetu se sve ono što čovek hoće i nad čim vlada može upotrebiti i jednostavno kao sredstvo; samo čovek, a s njim i svako umno stvorenje, jeste svrha sama po sebi. Naime, on je na osnovu autonomije svoje slobode subjekt moralnog zakona koji je svet. Upravo je zbog te autonomije svaka volja, čak sopstvena volja svake osobe usmerena na nju samu, ograničena na uslov saglasnosti sa autonomijom umnog bića – da ga, naime, ne podvrgava nikakvom cilju koji nije mogućan prema nekom zakonu što bi mogao da proizlazi iz volje samog subjekta koji trpi, da se, dakle, subjekt nikada ne upotrebljava samo kao sredstvo, nego jednovremeno kao svrha. S obzirom na umna bića u svetu kao njena stvorenja, mi ovaj uslov s pravom pridajemo čak i božjoj volji, budući da on počiva na njihovoj ličnosti, usled čega su ona jedino svrhe same po sebi.” (Kant, 1979: 105).

² U okviru Šarčevićevih etičkih aspekata njegov *ethos odgovornosti* se simultano grana u: etiku prirode, ekološku etiku, etiku nauke, etiku nuklearnog mira, etiku odgovornosti za Drugoga i novu etiku odgovornosti za očuvanje života i svijeta. Sve ove etike kod Šarčevića se nadovezuju na etiku prirode i ekološku etiku, dočim su i drugi njegovi etički aspekti u bliskoj povezanosti s njegovom etikom odgovornosti, pri čemu se misli prije svega na njegove: filozofsku etiku, komunikativnu etiku i etiku ljudskih prava. (V. u: Muratović, 2019a; up. Muratović, 2020; 2022a)

³ Kroz pitanja odgovornosti u opštem smislu, Šarčević tematizuje pitanja makro, globalne odgovornosti; riječ je o etici odgovornosti, kao jednim od najvažnijih etičkih aspekata Šarčevićeve koncepcije humanizma, u težnji prema ostvarenju ideje čovjeka, “koja pretpostavlja osjećanje odgovornosti i slobode, prije svega za odgovornosti za budućnost i buduće naraštaje” (Šarčević, 2007a: 7–8).

uma kod Kanta usmjerava k zakonodavno-moralnom zakonu dužnosti, koji je etički samoultimativan stav o ljudskom dostojanstvu i čiji je cilj borba za pravo dobro. Kao neposredno zakonodavan, čisti um je praktički um, kako Kant (1979: 54) i izvodi svoj zaključak: “Čisti um je sam za sebe praktički i daje (čovjeku) sveopšti zakon koji nazivamo *moralnim zakonom*.” Stoga se čovjekova dužnost najprije ogleda u poučavanju vlastitog razuma, kultivisanju svoje savjesti o tome šta je dužnost ili šta nije, što prema Kantu (1993: 204) nalaže da čovjek “mora imati poštovanje pred zakonom u samom sebi, da bi mogao zamisliti makar i jednu dužnost.”

Za razliku od Kanta, distanciranjem od svakovrsnih povijesno-kulturnih redukcionizama i etičkog relativizma kod Šarčevića (1986: 358) umski se pristup vezuje za dostojanstveno ljudsko postojanje: “Filozofsko mišljenje – kao način mišljenja uma samog – i danas jest na drukčiji način nego nekada: kritika, otpor situaciji u kojoj je sve izraženije potiranje ili uklanjanje individuumu, umnosti i slobode, kao pokušaj mišljenja da se odupre raznovrsnom totalitarnom gospodstvu koje uništava slobodu i ljudsko dostojanstvo, vrijednosti dostojne da se žive.”

S druge strane, prema epistemički korelativnom saživljavanju teorijskog i praktičkog uma stoji jedna od Kantovih (1979: 47) ključnih rečenica: “U praktičkom zakonu um neposredno određuje volju, a ne posredstvom osećanja zadovoljstva ili nezadovoljstva koje se umeće između toga dvoga, čak ni izazvanog ovim zakonom; i samo to što on kao čisti um može da bude praktički, omogućuje mu da bude zakonodavan.” Otuda slijedi i njegova ideja javne upotrebe uma.⁴ Kako kaže Milenko Perović (2013: 64): “Praktička filozofija i etika imaju svrhu da se kao pojmovno znanje vrate u praktički život i omoguće njegovo bolje odvijanje.”

Dok je Kantu svojstven *moralni monizam* u okviru njegove etike, kod Šarčevića je prisutan *etički pluralizam* unutar njegovog koncepta humanizma,⁵ pri čemu etika odgovornosti koja proishodi iz principa djelovanja čini da oba ova humanistička svjetonazora posjeduju normativitete kojima je zajednička *odgovornost za svijet*. Da bi se to razumjelo, Šarčević (2000: 318) navodi da je Kant “podijelio svijet na materijalni i duhovni, a ovaj posljednji uzeo kao bitni i istinski svijet. On je, zacijelo, poricao teorijsku spoznaju ‘stvari po

⁴ “Evidentno je da javna upotreba uma pretpostavlja određenu autonomiju pojedinca koja se može ostvarivati u političkoj zajednici slobodnih građana, što implicira povezanost teorijskog znanja i praktičnog djelovanja, pri čemu se interes uma pojavljuje kao interes čovjeka za ličnim samoopredjeljenjem i samoostvarivanjem. Prosvjećivanje se ovdje manifestuje i kao pravo na slobodu govora i pisanja, odnosno kao djelovanje u skladu sa određenim ulogama, pravilima i dužnostima.” (Gvozdenović, 2017: 28)

⁵ Više vidjeti u: Muratović, 2019a; 2020; 2021; 2022; 2022a.

sebi' (Ding-an-sich), inteligibilnog, nadosjetnog svijeta, ali je mislio da mi kao moralna bića pripadamo bitno tome svijetu", kaže Šarčević, "a to znači da etika na svoj i jedini način nosi u sebi metafizičko znanje. Sam Kant je isticao 'objektivitet' svijeta, nužnost zakona uzročnosti, koji vlada u prirodi, i nužnost moralnog zakona koji vlada u ljudskom svijetu." Pored toga, Kantov monizam jednim dijelom treba posmatrati u svijetlu njegovog *personalizma*, jer se vrijednost individue apriorizuje moralno-razumskom prirodom koja se poopštava zadobijanjem *univerzalnog statusa*.

Etika odgovornosti, koja se distancira od diobe prirode, prirode čovjeka i izvanljudske prirode, svoju izvornost duguje metafiziци koja se pita o bitku: o čovjeku i prirodi, o svijetu i životu. Uz etički relevantna znanja o prirodi, moralni apriorij je naša zapitanost: šta priroda ustvari nama znači, pri čemu obrazlaganje koncepta prirode prema Šarčeviću (1988: 176) treba da "vodi do osnova životnog svijeta, sociokulturnih oblika života koji se javljaju samo u pluralu. Važno je samo da mi još pojam prirode stiliziramo dvostruko: znanstveno-tehnički, estetski i etički." Stoga, kao reaktivan fenomen, – etika odgovornosti je kontekstna u odnosu na planetarne ekološke i društvene probleme i prema Šarčeviću je nužno vezana za naše sadašnje akcije i njihove dugoročne posljedice na opstanak ljudskog roda i stanje biosfere, čime on naglašava da moramo preuzeti odgovornost za budućnost, što uključuje odgovornost prema prirodi u cjelini. Na taj način ova etička pozicija u fokus stavlja i korelaciju između moći i odgovornosti. Racionalno i moralno raspoloživa moć inherentno vodi k odgovornosti, dočim se u njihovoj (ne)potrebnosti saupučenosti mora osigurati budući opstanak ljudskog roda svjesnim i moralnim pristupom u donošenju odluka, imajući u vidu "činjenicu da moć i opasnost u čovjeku i izvan čovjeka, u izvanljudskom, čine neophodnom i očiglednom jednu novu etiku. Ona se otkriva, prije svega, kao dalekosežno. Ne svakom nebiću. Ovo je tačka na kojoj se uočava nedovoljnost stare etike, deficijentnost etike bliske sfere međuljudskih odnosa." (Šarčević, 2007a: 29). Nova etika odgovornosti na nov način pojašnjava Aristotelovu teleologiju, pri čemu je potrebno imati u vidu Jonasovo učenje o tome da "svaki život polaže pravo na život, pravo koje bi trebalo na svaki način poštovati" te u tom smislu princip odgovornosti sadrži obrazac ne-recipročne odgovornosti i dužnosti koja uključuje "odgovornost roditelja prema djeci, državnika za dobrobit, slobodu i sreću njegovih sugrađana" (Šarčević, 2007a: 40–41). Šarčević (2007a: 40) ovdje zaključuje: "Odgovornost nalaže etiku očuvanja čovječanstva, ideje čovjeka a time, naravno, i ideje dostojanstvenog života, prava na svakovrsno otjelovljenje u svijetu, prava na izraz." Osim toga,

Šarčevićev ethos odgovornosti humanistički-neizostavno uključuje ethos ljubavi, “koji nam služi da u svojem mišljenju prepoznamo, određujemo i, u sretnim okolnostima, pregorijevamo fundamentalizam”, jer je “zadaca filozofije anti-fundamentalistička; i u jednom izvornijem smislu da se udaljavamo od prethodne pozicije, jer smo sposobni da vjerujemo da postoje dobri razlozi za njeno opovrgavanje” (Muratović, 2022a: 90; usp. Šarčević, 2003: 41). Ethos ljubavi je nesavladiva uzdanica koja ne podliježe metafizičkoj prinudi.

Iz navedenih komparacija se može izvesti zaključak da i Kantov moralni monizam i Šarčevićev etički pluralizam kao humanistički svjetonazori posjeduju vrijednosno-normativni karakter, čije se polazišno opravdanje treba tražiti u mogućnosti čovjekovog autonomnog upravljanja vlastitim životom. Naime, dok se kod Kanta naglašava potreba za moralnim činjenjem, pri čemu je djelanje pokrenuto namjerom da se uvijek slijede moralni zakoni, to jest da se iz poštovanja dužnosti slijedi namjera na tom putu, kod Šarčevića (2003: 7–8) je naglašena težnja k ostvarenju ideje čovjeka, “koja pretpostavlja prije svega osjećanje odgovornosti i slobode, za budućnost i buduće naraštaje”.

Stoga i Kantov moralni monizam i Šarčevićev etički pluralizam u okviru kojeg se ethosu odgovornosti pri-daje posebna važnost, nose punoću moralne apelativnosti za jednu etiku dostojanstva – oko toga šta je najbolje za ostvarenje dobra. “Dobro koje izabirem nije dobro, ukoliko nije dobro za sve.” (Šarčević, 2005d: 218) S obzirom na to da se čovjek upušta u istinska pregnuća s ciljem da bude dobar, bez obzira na sticanja dobrobiti ili ne, on je moralan, jer u svom djelatnom egzistiranju nadilazi ono za što iščezne smisao djelovanja. Tajna morala i njegovog paradoksa je u tome da se mora zaboraviti sopstvo zbog stvari: “Dobar čovjek nije onaj koji je sebi učinio dobro, nego onaj koji je učinio dobro zbog njega samog. Međutim, to dobro je stvar u svijetu, čak stvar svijeta. Moralnost nikad ne može samu sebe imati kao cilj.” (Jonas, 1990: 122) S druge strane, ono što je kod Kanta određujuće za moralno djelanje, za njegovu ispravnost ili neispravnost, ukazuje nam na pokretačku ulogu volje, pri čemu “sama po sebi dobra volja ne smije doduše biti jedino i čitavo dobro, ali mora ipak biti najviše dobro i uvjet svemu ostalome” (Kant, 2003: 14). Naime, dobra volja je izraz autonomije volje, a autonomija volje počiva na pretpostavci bezuslovne slobode. Bezuslovna sloboda mjeri se bezuslovnom odgovornošću. Međutim, čini se neophodnim ukazati na prisutnu tendenciju sužavanja odgovornosti u Kantovoj etici dužnosti na onaj obim koji je potpuno i uvijek u našoj moći raspolaganja unutrašnjim kvalitetom volje, pri čemu smo odgovorni za nju, kao što smo u stanju kontrolisati i predvidjeti učinke djelovanja, za koja smo također odgovorni.

Nadalje, u konceptualnoj ravni, drugo bitno zajedničko polazište kod ova dva filozofska velikana jeste poimanje *slobode* i *smisla* – kako kod Kanta, tako i kod Šarčevića. Naime, ukoliko sloboda nije uvijek i iznova – nova savjest kojom čovjek spoznaje vlastite (za)postavljene mogućnosti – kod Kanta, i nove mogućnosti kod Šarčevića, ona biva najzahtjevniji povijesni izazov za čovjeka i savremeni izazov čovječanstva.⁶ Bez takvog stanja u svijetu svako kazivanje o humanosti i solidarnosti, svaki govor o ljudskim pravima i toleranciji ostaje naprosto opravdanje postojećeg. Osim djelovanja i činjenja, sloboda postoji i u odgovornosti. Sloboda i pravo na slobodu, kao neopozivo čovjekovo pravo na dostojanstvo i nezavisnost, konstituenti su jedinstva humanuma i ethosa odgovornosti. Kao što duhovno poimanje slobode, prema shvatanju Jaspersa (1991: 277), predstavlja čovjekovu nezavisnost od spoljašnjeg svijeta, iako se “izvršava u voljenom saglasju sa stvarnošću”; mi nismo u posjedu slobode, smatra Šarčević, jer se ona niti prisvaja, niti gubi:

Iskustvo potvrđuje da je ona također svagda drukčija, da ima svoju gramatiku, sintaksu i semantiku. To bi značilo da svako može steći slobodu, prije svega, slobodu mišljenja na ne-izričit način u stalnom nadilaženju samovolje, nasilnog napretka, razvijanja kulta, njegove “sekularizacije” mistične i filozofski apsolutne svijesti. Svaki pojedinac stiče slobodu na dvostruk način: u neprekidnom nadilaženju ovog protivništva u nama samima, u našim predstavama i pojmovima, predrasudama i interesima, kao i u javnom ophođenju. Kada se problem slobode postavi u toj egzistencijalno-filozofskoj perspektivi, onda spoznajemo da sa svakim duhovnim činom povezujemo odgovornosti za slobodu čovjeka, svakog pojedinca. (Šarčević, 2005c: 94)

Kao uslov mogućnosti za svaku kulturu, za sve drugo i drugačije, sloboda je temeljni princip⁷ koji čini “etičku osnovu nove svjetske civilizaci-

⁶ Da mnoštvo etičkih pitanja kreće u stvari od zaborava prirode u Šarčevićevoj pluralistički mišljenoj etici govori nam njegov predlog za sažimanje bitnih iskustava savremenog, transmetafizičkog mišljenja, pri čemu kaže “da je neophodno na diferenciran način i, dakako, dovoljno radikalan, kritički promisliti filozofiju svijesti i filozofiju subjektivnosti, koja se oblikuje i u mediju vlastite samo/negacije i samo/kritike; da je potrebno znati da je smještanje istine u izvjesnost i samoizvjesnost uma, u ‘predstavljajući’ i ‘viđenju’, u subjektivnosti, ako govorimo novovjekovnim jezikom, još uvijek povijesno otvoreno: u pozitivnom i negativnom smislu; da još sebi nismo postavili pitanje o dijalogu tehnike i znanstvenog ethosa, o moralnoj odgovornosti za mogući optimum tehnički raspoloživog i tehnički sačinljivog; da još nismo spoznali prinudu tehnikabilnog uma, zapravo monolog jezika planetarne tehnike kao svjetske zajednice, u kojoj dominacija tog jezika znači da smo pristali na ravnodušnost prema ljudskom tijelu, prema životu, starosti i smrti, znači da smo pristali na muk, na samoponiženje, da budemo sužnji bitka koji se premjestio u tehnički raspoloživo i predstavljivo; da izbavljenje čovjeka i prirode na osnovi suvremene tehnike, perfektno tehničiranog svijeta, koji je odavno kolonijalizirao sam svijet života, treba da ga ponizi, da ga pretvori u čudovište.” (Šarčević, 2007: 295–296)

⁷ Govoreći o slobodi iz drugih perspektiva Šarčević kaže: “Ja spadam među one koji misle da je sloboda ljudski apriori, da je ona ne samo otvorenost prema svjetovima i kulturama, kao stilovima prakse života

je” (Šarčević, 1998a: 58). Za živototvorni moral je neophodno ontološko očitavanje moralnog zakona i stvarnosne slobode, kao i njihove saupučenosti na praktičkom planu, s čime nas Kant upoznaje na samom početku svoje *Kritike praktičkog uma*:

...da je sloboda svakako *ratio essendi* moralnog zakona, a da je moralni zakon *ratio cognoscendi* slobode. Jer, ako moralni zakon ne bi u našem umu ranije bio jasno mišljen, onda nikada ne bismo smatrali da imamo pravo da *pretpostavimo* tako nešto kao što je sloboda (iako ona sebi ne protivreči). Međutim, kad ne bi bilo slobode, onda se moralni zakon u nama uopšte *ne bi mogao da sretne*. (Kant, 1979: 26)

U praktičkom smislu, s jedne strane, sloboda kantijanski mišljena u kontekstu dužnosti je imanentne naravi; u teorijskom smislu ona je nadasve transcendentna, jer nije naprosto uslov moralnog zakona, već je i u konceptualnoj ravni s njim povezana na sintetišući način. Ukoliko imamo u vidu da je sloboda praktički postulat, teorijski nesaznatljiv i neizvodiv iz iskustva, onda nam je jasno zašto je i sloboda ne samo ideja uma već i zašto pod idejom slobode djelujemo:

Svako biće, koje može djelovati samo pod idejom slobode, upravo je zato u praktičkome pogledu zaista slobodno, tj. za nj svi zakoni, koji su nerazdruživo vezani sa slobodom, vrijede isto tako, kao kad bi se njegova volja proglasila slobodnom sama po sebi, a i s vrijednošću u teorijskoj filozofiji. Sada ja tvrdim, da mi svakome umnom biću, koje ima volju, nužno moramo pridati i ideju slobode, pod kojom jedino djeluje. (Kant, 2003: 211)

U tom kontekstu Šarčević (2005a: 52) tvrdi da smisaono jedinstvo čovjeka i prirode u “jednom sublimiranom vidu podudara se s ‘interesom ostalog života kao njegovom svjetskom domovinom’ u tome što uspostavlja jedan vodeći imperativ, dužnost prema čovjeku, a da pri tom ne uvodi rascjep, mitiziranje antropocentričnog uma.”

Ovdje se nameće jedno od najbitnijih pitanja: šta u datoj, konkretnoj situaciji zaista služi *smislu*? Odgovor na to pitanje ćemo potražiti u svojevrsnoj *filozofiji smisla* koja drži najprije do određenja *smisla* kao apsolutnog dobra,

u koje spadaju ne samo umjetnost i pjesništvo, filozofija i religija, jezik i znanost, nego i pravo/država i politika, moral i privreda, tehnika. I, da dodam: pravo na slobodu, kao otvorenost prema svijetu i tradiciji, zahtijeva u isti mah i otvorenost prema njoj, prema slobodi. (...) Ali ovo, naravno, nije sve. Ona je i metafora za čovječnost: da od svoga života, djelovanja i mišljenja ne pravimo onu nužnost koja nas prinudava, koja u modernom svijetu poprima formu kolonijaliziranja svijeta života, neokonzervativne apologetike, ili u sistemu koji sve drugo može upotrijebiti, trošiti, utrošiti, koristiti i uživati. Sloboda, dakle, podrazumijeva nepristanak na agresivno ponašanje, i na zapadni mit o centričnosti subjekta, o biti tehničkog svijeta kao jedine filozofije.” (Šarčević, 1986: 532)

iz čega proizilazi da sve radnje iz (pobuda) dužnosti ili odgovornosti koje doprinose ostvarivanju *smisla* mogu biti opravdane, dok se *smisao* sam po sebi smatra najvišom vrijednošću. Dakle, svako djelovanje koje vodi poništavanju ili umanjivanju *smisla* smatra se moralno pogrešnim postupanjem, zlom po sebi. Naspram toga stoje moralne norme koje posredstvom etičkog samo-opravljanja promovišu smisleno življenje (kod Heideggera je to koncept autentične egzistencije). Naime, dok se kod Kanta vrijednosno apsolutizuje dužnost i apriorizuje kategorički imperativ u svojstvu vrhovno-djelatnog normativiteta, kod Šarčevića je jedina apsolutna vrijednost *smisao kao osnova svakog vrednovanja*. Kao što nam život u skladu s mišljenjem *određuje smisao*, tako je i djelanje u skladu sa *smislom – vrijednost po sebi*, bez čega je nezamislivo preuzimanje odgovornosti za vlastita djela i prihvatanje posljedica tih djela, a što čovjeka (treba da) čini dostojnim. Očuvanjem dostojanstva čovječnosti u vlastitoj ličnosti pojedinac ispunjava dužnost prema sebi, što bi podrazumijevalo izbjegavanje poroka, zavisnosti i nevolja kojim bi se moglo naštetiti njegovom zdravlju i integritetu. U tom smislu Höffe (2011: 367) upotrebljava sintagmu *moralno samouvažavanje* i u (p)ostvarenju dobrobiti naglašava činjenicu da jezgro moralne obaveznosti u vidu moralnog zakona formira vlastitu motivaciju. Traganje za smislom u svom nadilaženju egzistencijskih površnosti, koje impliciraju traženje svrhe ili cilja, i samo predstavlja jedno od najdubljih etičkih pitanja, koje je temelj vrednovanja usklađenog s razumijevanjem svijeta života, a koje oblikuje naše stavove i odluke. Takvo obzirenje svijeta proizvod je moralnog realizma – prisutnog i kod Kanta i kod Šarčevića, iz kojeg se konstituišu moralni monizam (u svojstvu imperativnog zakona dužnosti) i etički pluralizam (u svojstvu višeznačno mišljene odgovornosti). U oba slučaja, samo prilagođavanje djelovanja okolnostima upućuje na to da se moralnim djelovanjem i etičkim ophođenjem teži k svrhovitosti date prakse. Međutim, isto treba imati u vidu da je stalno otvoren zahtjev da se u okviru djelatno za-datih situacija, i naspram vlastitih mogućnosti, k dosezanju smisla trebamo suočiti s odgovornošću. Unutar savremenih situacija ogleda se čovjekova sposobnost za angažovanjima u kojim je čovjek odgovoran za cijelo čovječanstvo; iz dužnosti prema pojedincu slijedi angažman unutar kojeg je čovjek odgovoran za Drugo i drukčije, za druge i svijet. Naime, prema Šarčeviću (1986: 198), moral u modernim društvima ili u represivnim elementima civilizacije zahtijeva ne samo jedno ethosno obzirenje već i samodisciplinovanje – kako pojedinca, tako i disciplinovanje ekonomske moći.

O moralnom univerzalizmu Kantove etike dužnosti i Šarčevićевой etike odgovornosti

Kant naglašava važnost zasnivanja moralnih načela na temeljnim pojmovima, umjesto na prolaznim prohtjevima, jer osnova morala mora biti čvrsta i povezana s pojmovima koji doprinose moralnoj vrijednosti i izgrađuju pouzdanje u sebe. Ukoliko treba da su subjektivno praktički, tj. primenjivi u praksi, oni se ne smiju ograničiti samo na objektivne zakone moralnosti. Umjesto toga, treba ih posmatrati u kontekstu individualnosti svakog pojedinca. Stoga, “moralni zakon zahtijeva pokoravanje iz dužnosti, a ne iz naklonosti, koja se uopšte ne može i ne treba da pretpostavi” (Kant, 1979: 171). Naime,

Djelovanje iz dužnosti nema svoje moralne vrijednosti u *namjeri* koja se ima postići, nego u maksimi prema kojoj je odlučeno, dakle moralna vrijednost ne zavisi od realiteta predmeta djelovanja, nego samo od *principa htijenja* prema kojemu se izvršio čin bez obzira na sve predmete moći težnja. (Kant, 2003: 11)

Ono u čemu se razlikuju ova dva moralno-etička svjetonazora jeste *moralni sadržaj*. Dok Kant naglasak stavlja na formu, a ne na sadržaj moralnog djelovanja kao djelovanja iz dužnosti, kod Šarčevića se akcentuje djelovanje iz odgovornosti. U tom smislu: “Odgovorno prihvaćanje određenoga djelovanja s njegovim posljedicama, zbog toga što stoje u funkciji smisla, čini se čovjeka dostojnijim od bojažljivog čuvanja lažnog mira vlastite savjesti” (Bubalo, 1984: 71). Naime, moralna vrijednost djelovanja prema Kantu ne “stanuje” u “nekom principu djelovanja”, niti u proishodećem učinku iz datog djelovanja upravo iz razloga prema kojem bi se

svi ovi učinci (ugoda svoga vlastitog stanja čak povisivanje tuđeg blaženstva) mogli ostvarivati i s pomoću drugih uzroka. Za to dakle ne bi bila potrebna volja umnoga bića, premda se samo u njoj može naći najveće i bezuvjetno dobro. Stoga ništa drugo osim predodžbe zakona samoga po sebi, koja dakako opstoji samo kod umnih bića, ukoliko je ona (a ne očekivani učinak) odredbeni razlog volje, ne može sačinjavati ono tako odlično dobro koje nazivamo ćudorednim i koje već opstoji u samoj osobi koje djeluje prema ovoj predodžbi, pa se to dobro ne smije očekivati tek od učinka. (Kant, 2003: 19)

Kada je riječ o etici odgovornosti u svjetlu savremenih izazova kod Šarčevića, naglašava se potreba za jednim novim moralnim iskustvom kroz težnju razumijevanja *internacionalne organizacije solidarne odgovornosti*, čime se ustvari ukazuje na ljudski samointeres koji se ima ogledati u odgovornosti za čovječanstvo. Otuda sudbonosna zapitanost o mogućim okolnostima

pod kojima se mogu, uz svijest o granicama ljudske prirode, izbjegavati prirodne katastrofe, ratovi, velike nesreće uzrokovane eksploatacijom i zagađenjima prirode, uspijevati kao čovjek? Ovdje je riječ o postkonvencionalnoj etici solidarne odgovornosti za konvencionalne, tehničko-naučne aktivnosti čovječanstva. Naime, takva odgovornost “pretpostavlja proces oslobađanja od gospodstva utjelovljenog u znanstveno-tehničkoj civilizaciji, misaono opažanje napretka gospodstva koje se očituje u nevidljivom procesu uključivanja čovjeka u njegov poredak, u pretvaranju u puki objekt, u onu dijalektiku napretka gospodstva, napretka koji, kako veli Martin Heidegger, postoji samo u polju onog što je bez značaja u najdubljem smislu” (Šarčević, 2005: 106). Distanciranjem od diobe prirode, prirode čovjeka i izvanljudske prirode, ovaj ethos odgovornosti svoju izvornost duguje metafizici koja se pita o bitku: o čovjeku i prirodi, o svijetu i životu. Za izmirenje čovjeka i prirode, kaže Šarčević, neophodna je jedna neutopijska etika odgovornosti, kao kosmološki obnovljena etika. Jer:

Prošlo je u načelu vrijeme otkako je etika koja je drastično apstrahovala od prirode, od čovjekovog čovječnog odnosa spram prirode, imala monopol na ustanovljenje normi ljudske intersubjektivnosti, teorijskog i praktičkog orijentiranja, društvenog života uopće, gdje je etika bila i uvijek morala da bude osnova legitimiranja postojećeg sistema rada i gospodarenja. (...) Međutim, i novostvorena kosmološka etika nastoji da natrag zahvati i svede uslove neometanih i neograničenih interpersonalnih odnosa na “teleologiju koja vlada u samoj prirodi”. Predstava o takvoj etici ima u vidu i takvo ophođenje sa prirodom, sa izvanljudskim svijetom, a to je ono područje što smo ga nazvali tehne. Ono koje je – ako izuzmemo medicinu – bilo etički neutralno, kako u pogledu na objekt, tako i na subjekt takvog djelovanja. (Šarčević, 1984: 114)⁸

U vremenu totalne opasnosti svjetskohistorijskog moderniteta mi se moramo iznova vraćati, opominje Šarčević, pitanju o porijeklu katastrofe: epistemološkom i metafizičkom, historijskom i antropološkom. To je pitanje ne samo o ljudskoj sposobnosti očuvanja vlastite prirode i biosfere već i “pitanje o egzistencijalnom ustrojstvu svijeta života, svijeta rada, o imperativu da čovjek treba da bude – naravno kao čovjek” (Šarčević, 2005a: 53). Kada čuva prirodu, nadovezuje se Šarčević (2005d: 319), čovjek “nju čuva samo proizvedeći je, jer joj otvara sve njene mogućnosti-figure, dopušta joj da kao ‘govor dospije do govora’, kada nju čuva u njenoj uvijek otvorenoj i uvijek neponovljivoj individuaciji, tada naime, priroda čuva humanum”. Otuda novi

⁸ Šarčević navodi izvor: “H. Ottmann, Cognitive Interests and Self-Reflection, u: J. B. Thompson, D. Held (Ed.), Habermas – Critical Debates, London 1982, str. 45 i dalje.” (Šarčević, 1984: 114)

poredak u svijetu i prirodi priziva jedno saglasje čovjeka sa svojom vlastitošću u težnji njegovih konačnih učinaka s održanjem čovjekovih aktivnosti, pri čemu je nezaobilazna jedna neobjektivistička relacija s prirodom. Sama po sebi svijest o odgovornosti nije dovoljna, kao ni svijest o njenoj neminovnosti. Ukoliko se pravno normiraju i pretoče u zakonsku obaveznost i dužnost i odgovornost, moguće je doseći pravdu za čovjeka i prirodu. Stoga je i ostvarenje pravde unutar zajednice moguće kroz funkcionisanje sistema javne prisile pravičnim normativitetom i pravnim normiranjem. Međutim, kako uočava Alić (2021: 724), “Svijest i savjest dvije su odrednice ljudskog djelovanja koje mogu, ali i ne moraju ići zajedno u ljudskom djelovanju. Potpuno se svjesno mogu donositi loši zakoni ili kršiti oni dobri. Pritom bi savjest mogla biti prepreka i jednom i drugom.” Ukoliko bi moralna dužnost postala zakonska norma, s mehanizmima prisile i dosljednošću kaznenog pristupa za njeno kršenje, onda bi se za bilo koji sistem moglo reći da je moralno utemeljen i legitiman. U tom smislu, shodno principu odgovornosti, Šarčević (2007a: 7) kaže:

Princip odgovornosti, opet, uključuje razlikovanja u tom pojmu odgovornosti, na primjer, između onog čisto formalnog, pravnog pojma odgovornosti, da je svako odgovoran za ono što čini, da se mora učiniti odgovornim za ono što učini; (...) I drugog pojma odgovornosti za ono što bi trebalo učiniti za neku stvar. U skladu s tim pojmom odgovornosti, mi smo odgovorni za potomstvo, za sve ono što bi se moglo u budućnosti pojaviti.

Bez zajedništva u solidarnosti i bez solidarnosti u zajedništvu ne može se govoriti ni o natpersonalnoj odgovornosti, kaže Šarčević. Pri tome je neizostavna komunikacija i ljubav prema prirodi, koja se manifestuje kroz umnu komunikaciju, zajedništvo i zajednički rad. U tom smislu Šarčević (2005b: 119–120) naglašava: “Svakako da je na osnovi nove, kosmološke etike odgovornosti, koja nije, poput Kantovog kategoričkog imperativa, isključivo upućena na individuuma, moguće prizvati ono načelo koje se ne svodi na objektivnu odgovornost, nego na ‘subjektivnu sazdanost – ustrojstvo mog samoodređenja’. Jasno je na šta cilja ovaj novi imperativ: on priziva drukčiju suglasnost. To nije suglasnost čina sa samim sobom nego suglasnost njegovih konačnih učinaka sa daljim opstankom ljudske vrste i ljudske aktivnosti u budućnosti.” U tom kontekstu Hrvoje Jurić (2010: 95) ukazuje na saupučenost djelovanja i odgovornosti:

Bitno etički kontekst pojma odgovornosti jest njegova kontekstnost u relaciji izrečenog, is-kazanog, iz-govorenog prema djelatnom čin(jen)u, kad netko svojim djelovanjem odgovara određenoj situaciji djelovanja i u određenoj situaciji

djelovanja. Naše se djelovanje, u tom smislu, uvijek može shvatiti kao odgovor na neko pitanje koje nam postavljaju život, svijet, bližnji, okolina, zajednica, društvo, institucije itd., koji se moraju konstituisati kao opšti emiteri etike odgovornosti preko čega se određuje prostor odgovornosti pojedinca. Ukoliko naš odgovor na “postavljeno pitanje” zadovoljava – utoliko djelujemo odgovorno.

Imajući u vidu da deontološki moral, poput onog iz povijesne perspektive, proishodi iz teleološke etike, čini se neophodnim da moralni normativitet koji se tiče našeg djelovanja trebamo poimati kao predstavu o jasnim etičkim smjernicama. Korijeni ovakvog sagledavanja prisutni su, prema mišljenju Šarčevića (2007: 325), u Aristotelovoj filozofiji: “Sa Aristotelom govoreći: on je element dobrog života, to znači života koji je ukotvljen u praksi i u širenju, sa drugima i za druge – to što se tiče druge persone – i može voditi k pravednim institucijama – što se tiče odnosa prema trećim personama.” Ovdje se kod Šarčevića sučeljavaju moral i etika kao karakteristike novovjekovlja preko njegovog tipičnog sučeljavanja i razlikovanja trebanja i bitka, etike i morala. Poređenja radi, prema Kantu (1979: 97), kauzalitet slobode je odredljiv samo pomoću moralnog zakona. Kod Šarčevića imamo stav da čovjek kao slobodan nije predodređen: u vlastitoj slobodi on je odgovoran za svoje činjenje, da bi na taj način čovjekov spas bio moguć kroz pravo djelovanje u kojem učestvuje sama individualnost nespupana mehaničkim oblicima života. Samo su odgovorni pojedinci sposobni za osviještenost da se odgovornost i sloboda više ne odnose na naše zajedničke profilacije i podijeljeno samorazumijevanje. Ukoliko je sloboda izgovor da potisnemo odgovornost za budućnost i buduće naraštaje, odgovornost za savremenost, ukoliko iz našeg samorazumijevanja i samosporazumijevanja i to odstranimo, onda se uz izopačenje slobode javlja, na površinu izbija patologija vremena i patologija društva, pri čemu Šarčević (2003: 494) upozorava: “I ne/ljudskost se može pravno regulirati. Ako sloboda ne pretpostavlja uvid u tokove, odgovornost za njih, ako je to samo ekspertokratija, tada su scenariji opasnosti koji zahtijevaju etiku znanosti, također lišeni smisla (Bill Joy).” Prema tome, kako ističe Šarčević (2007a: 41): “Odgovornost nalaže etiku očuvanja čovječanstva, ideje čovjeka a time, naravno, i ideje dostojanstvenog života, prava na svakovrsno otjelovljenje u svijetu, prava na izraz”. Sve to se reflektuje na etičko ponašanje, moralnost ili čestitost – na karakter pojedinca. Prema tome, ključna je smjernica za djelovanje iz dužnosti i prema dužnosti “moralna moć koja se mora postavljati i procjenjivati prema zakonu koji kategorički zapovijeda, a ne prema iskustvenoj spoznaji koju imamo o ljudima kakvi jesu, dakle,

prema moralnom rezonovanju – kakvi treba da budu shodno ideji čovječnosti.” (Muratović, 2019: 146–147)

Dok se kod Kanta naglašava potreba ka moralnom činjenju, pri čemu je djelanje pokrenuto namjerom da se uvijek slijede moralni zakoni, to jest da se iz poštovanja dužnosti slijedi namjera na tom putu, kod Šarčevića je naglašena težnja k ostvarenju ideje čovjeka, koja pretpostavlja osjećanje svega odgovornosti i slobode, prije za budućnost i buduće naraštaje. Brana tome je zlo i moć:

Prikriveno zlo leži dublje no što se teorijska refleksija usuđuje da dopre. Ne samo u tome što se ne zna da li je veća unutrašnja ili spoljašnja nesigurnost, već i u tome što je moć u bilo kojoj formi stekla čudesnu sugestivnu snagu i djelotvornost, što se moral svodi na kategorički imperativ po kome ličnost želi da se odrekne sebe, da u formi pokornosti sudjeluje u carstvu moći i da tako stekne toliko žučeni osjećaj sigurnosti, ne samo političke, nego i socijalne. (Šarčević, 1986: 198)

Dakle, Kantov moralni zakon, kao zakon umnog bića i zakon dužnosti, ustvari je i zakon primoravanja njegovih činjenja i radnji posredstvom (stra-ho)poštovanja zakona prema njegovoj dužnosti, pri čemu se trebamo zapitati: gubi li se kod Kanta ovakvim pristupom humanum, degradira li se dimenzija ljudskosti? Je li moral čistih ruku moral neodgovornosti? Mnoga kritička sagledavanja u svojstvu današnjih pozivanja na odgovornost odnose se na funkcionalističko-tehnički mišljenu i življenu odgovornost; takvim se sagledavanjima ne oživotvoruje moralno-praktički um, već, naprotiv znače “oduzimanje etici njezinog specifičnog predmeta i svođenje etičke refleksije na racionalizaciju ostvarivanja neumnih ciljeva. Uz to, takva shvaćanja potpuno zanemaruju moralnu kvalitetu osobne intencije pri djelovanju, čime se također čovjek svodi na puki instrument, a moralnost lišava svoje nužne komponente.” (Bubalo, 1984: 54)

Dok se kod Kanta naglašava ideja racionalnosti i vjerovanja u mogućnost apsolutnog temelja moralnih normi, u Šarčevićевой etici se predlažu norme i vrijednosti koje drže do suživota, dijaloga i tolerancije u odgovornosti za Drugo, drugačije i svijet, bez obzira na razloge djelatnih aktera koji ih uzimaju kao prihvatljive ili ne. U savremenom društvu i u globalnoj ljudskoj zajednici prisutni su različiti moralno-etički svjetonazori kojima se drži do različitih moralnih vrijednosti i skupova etičkih principa, pri čemu se centralnom etičkom problemu pristupa kritičko-analitički u pravcu predlaganja i postavljanja temelja legitimnih normi u međuljudskim odnosima, a što je

posebno važno za multikulturalna i multireligijska društva. U tom smislu nas i Šarčevićovo reflektovanje o prirodi slobode, moralnosti i ljudskoj egzistenciji upućuje na smjelost samoiskustva posredstvom autentične i smjele akcije – prožete ličnim značenjem (samo-smisljeno), a koja predstavlja izraz slobodne volje. To nalaže jedna nova savjest koja je u vlastitoj slobodi sposobna ne samo da preispituje i re-generiše novu svijest već i da osvještava svoje zapostavljene potencijale. Ukoliko sloboda ne donosi ovu obnovljenu svijest u savremenom svijetu života, ona gubi svoj suštinski značaj, pretvarajući se u svoju suprotnost. Bez stalnog obnavljanja slobode i savjesti, prema Šarčeviću, razgovori o humanosti, solidarnosti, ljudskim pravima i toleranciji postaju samo opravdanja za postojeće stanje, umjesto da pokreću pravu promjenu. Pri tome se ne smije zaboraviti suština moralnosti – nadilaženje vlastitih interesa u korist većeg dobra, čime se nadilazi ono za što iščezne smisao djelovanja. Moralnost se u ovom smislu poima kantovski – u svojstvu apsolutnog moraliteta, jer “ona je ono što je apsolutno, daje apsolutni moralitet, kako je to prikazao Kant. Kao što je sa dobrim, tako je, dakako, i sa istinom i ljepotom” (Šarčević, 1998a: 386). Ovdje, međutim, treba imati u vidu da Šarčević prenebregava to da je kod Kanta moralni zakon⁹ “za volju najsavršenijeg bića zakon svetosti, a za volju svakog konačnog umnog bića on je zakon dužnosti, moralnog primoravanja i određivanja njegovih radnji putem poštovanja zakona i iz strahopoštovanja prema njegovoj dužnosti.” (Kant, 1979: 100) Moralni zakon kao *univerzalno prihvatljiv* proizilazi iz činjenice da moralna bića sama sebi dosuđuju moralni zakon. Kantova provjerljivost univerzalne primjene (prihvatljivosti) kod umnih bića zahtijeva potvrđivanje bez obzira da li se vrši ili trpi djelanje. Tako Kant dolazi do dužnosti, do kategoričnosti svog temeljnog moralnog zakona, do čuvenog kategoričkog imperativa: radi tako da bi maksima tvoga djelanja uz pomoć tvoje volje trebala postati opštim prirodnim zakonom. Kant izričito govori da postoji samo jedan jedini kategorički imperativ. Na ovaj način volja zadobija karakter autonomije koja sama sebi daje snagu zakona. Stoga se moralni zakon artikuliše kao kategorički, tj. kao nužan i s *univerzalnim važenjem*.

Poput svake obaveznosti, kako uočava Otfried Höffe (2011: 281), i moralna obaveznost zahtijeva odgovarajuće djelanje. Da bi se iz pojma morala došlo do moralnog kriterija, treba imati u vidu tri momenta: “1) u smislu obaveznosti, radi se o imperativu; 2) njegov predmet predstavljaju životna načela, odnosno maksime; 3) njegov kriterij moralnosti leži u poopštivosti”.

⁹ Up. Kant, 1993: 23.

Radikalno mijenjajući tradicionalnu paradigmu i gradeći *modernu* na osnovama slobode i jednakosti moralnih individua, Kantova praktična filozofija normira i važnost *tolerancije* u savremenom povijesnom kontekstu. Svojom etikom dužnosti on naglašava značaj moralnog zakona utemeljenog u racionalnim principima. Posredstvom kategoričkog imperativa možemo djelovati samo prema onim pravilima za koje bismo željeli da postanu *opšteprihvaćena pravila za sve*. To je i pretpostavka za subjektivne maksime da mogu postati *univerzalni zakon* ukoliko nisu protivurječne i ukoliko su moralno prihvatljive.¹⁰ Naime, prema ovim principima, Kant razvija ideju “mundus intelligibilis” ili “svijet umnih bića”, u kojem se svaka osoba ponaša u skladu sa moralnim zakonodavstvom koje sami postavljaju. Ovaj svijet je ideal u kojem se svi postupci vrednuju prema univerzalnim moralnim zakonima, što vodi harmoniji i pravdi unutar zajednice moralno prosuđujućih bića. U skladu s formalnim principom tih svrha: “radi tako, kao da bi tvoja maksima ujedno trebala služiti kao opći zakon (svih umnih bića)” (Kant, 1953: 201), kao nosioci moralnih zahtjeva – individue su u mogućnosti da, s jedne strane, u odnosu na regulativni princip kategoričkog imperativa, razlikuju djelovanja koja su dopustiva, a s druge strane su u mogućnosti i poziciji da u iskazanom poštovanju priznaju slobode i jednakosti svih moralnih djelatnika ili nositelja datih djelovanja. Ovom se distinkcijom, između djelovanja i djelatnika, koja se sistemski podudara s razlikom između privatne i javne sfere, stvara normativni okvir za afirmaciju tolerancije kao etičko-pluralističke vrijednosti i političke vrline. Ako se ima u vidu da se “tolerancija ne izvodi iz praktičnih nužnosti ili državnih razloga”, kako je uočio Rawls (1998: 203), i “jedini osnov da se odbace jednake slobode jeste u izbjegavanju još veće nepravde, čak većeg gubitka slobode”. Prema tome ovaj koncept “carstva svrha” omogućuje postizanje neophodnog jedinstva u raznolikosti i racionalno određivanje djelovanja koje nije moguće tolerisati u javnoj upotrebi uma.¹¹ Takvim se

¹⁰ Carstvo svrha (*Reich der Zwecke*) koncept je koji opisuje idealnu zajednicu u kojoj se svi članovi ponašaju prema principima kategoričkog imperativa. U ovoj zajednici, svaka osoba tretira sebe i druge ne samo kao sredstva već i kao svrhe same po sebi. Time se uspostavlja zajednica moralnog prosuđivanja, gdje su svi zakoni rezultat racionalnog saglasja svih članova. Odnosi unutar takve zajednice zasnovani su na zakonodavnoj ulozi umnih bića, jer, prema Kantu, svako umno biće mora djelovati kao da je zakonodavni član u carstvu svrha. To znači da svako treba postupati po principima koje bi moglo propisati kao univerzalne zakone za sve, uzimajući u obzir dostojanstvo i autonomiju svakog pojedinca.

¹¹ Kao Kantov pojam – ideja javne upotrebe uma, koji je u savremenim raspravama naročito koristio John Rawls, evidentna je kod Kanta u *Izabranim političkim spisima*, u kojima se u odnosu na “Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?” kaže: “Pod javnom upotrebom čovjekova vlastita uma podrazumijevam onu koju netko, kao znanstvenik, čini od njega pred svekolikom čitalačkom publikom.” Pri tome, “javna upotreba čovjekova uma mora u svako doba biti slobodna, i jedino ona može ostvariti prosvjetiteljstvo među ljudima”. (Kant, 2000: 36–37)

pristupom u kontekstu interpersonalnih odnosa na svojevrsan način trasira put praktikovanja tolerancije koja proishodi iz dijaloga.

Dok etika kao teorija traži opravdanje za svoja moralna prosuđivanja i u Kantovoj etici dužnosti i u Šarčevićevoj etici odgovornosti, ljudski postupci i svrhe djelanja drže do svojevrsne dijalektičke saživljenosti, a one se s moralnog stanovišta odobravaju u savremenom kontekstu svijeta života.

Ona nadilazi utilitaristički nauk, procjenjivanje, bezočni egoizam kapitala, generacija, nacija, država, ljudskog roda uopće, ontologiju svakovrsnog ljudskog geocentrizma. Njen princip/odgovornost – koji u prvi plan stavlja imperativ da se očuva život čovječanstva, koji vrijedi kao aksiom, a ne ako nešto što se može obrazložiti – izražava onaj metafizički um, umski imperativ koji je još uvijek u sjeni etike klasičnog stila, naprimjer, Kantove etike – kaže Šarčević (2007a: 50–51)...

Ustvari, princip/odgovornost na određen način izražava jedan novi stupanj univerzalizma, moralnog univerzalizma i moralne svijesti. Ono isto je u biti opće, u kojem se priznaje ono što je ne/utilitarističko, dostojanstvo i budućnost prirode, viši stupanj dostojanstva čovjeka i ljudske vrste uopće.

Između kantovske dužnosno-imperativne strogosti i habermasovsko-filozofsko-univerzalizujuće razložnosti, Šarčević je birao i gradio sebi svojstvenu povijesno-hermeneutičku etičnost, a između oživotvoravanja sloterdijkovsko-adornovske potrebitosti za dubinsku apriorizaciju istine preko već unaprijed opravdanog filozofskog skandalona kao reaktivnosti na životne su-novrate čovjeka i čovječanstva, on je također birao sebi svojstvenu iz drugih, a nadalje iz sopstva, vlastitu nadahnutost koja se kontinuirano – već pola vijeka pretače u moralno-etičku luminoznost u koju su utkani noseći konstrukti praktičke izgradljivosti i (po)etičke nadogradljivosti. Naime, u duhu principa *odgovornost* koji ne odudara od principa nade i principa emancipacije, ova se pitanja nadalje promišljaju i imaju rješavati u duhu antropofilno mišljenog svijeta i onog filantropsko-istinski kritičkog – što je – sve u svemu – mogućnost spasonosnog. Tu nije samo riječ o čovjekovoj spremnosti da etički koriguje neodgovoran odnos naspram raspoloživih potencijala, kako bi se umanjio rizik od samouništenja, uz svijest o uspostavljanju odgovornosti da svijet ne bude bespovratno uništen, već i “apel ka utemeljenju jedne solidarno usaglašene odgovornosti za dolazeće generacije i pitanja što ostavljamo njima” (Šarčević, 2005a: 27).

U doba u kome je moderna etika, koja individualizam čini apsolutnom vrijednošću, u kome je dostigla svoje granice, etika je zaboravila svoju esencijalnu

odgovornost koja se izražava u suverenoj samo-ekspresiji, ili personalnom miru, sigurnosti, – ne samo u tome, nego i u odgovornosti za kontinuitet života, za nadolazeće generacije, za ekološki sistem na planeti. (Šarčević, 1998a: 73)

I Kantu i Šarčeviću je bilo stalo do humanih vrijednosti koje čine osnov izgradnje svijeta u kojem ljudi, kroz samoodređenje, mogu graditi društvo koje reflektuje autonomiju i slobodu, što nam kazuje da su humanost, empatija, pravednost i poštovanje nužni za ostvarenje boljeg svijeta. To prati sposobnost pojedinca u donošenju vlastitih odluka i oblikovanju svog života prema vlastitim uvjerenjima i vrijednostima, bez spoljašnjih pritisaka. Ovim se ukazuje i na to da su određeni aspekti savremenog čovjeka, poput materijalizma, sebičnosti, ekološke neosviještenosti, velika prepreka za ostvarenje etičkog novuma, tj. novog etičkog poretka. U tom kontekstu Asim Mujkić (2022: 36) kaže:

Zajedno sa slobodom i ljudskim dostojanstvom, razum predstavlja suštinski element morala koji ljudska bića izdvaja iz svijeta prirodnog poretka. Ova izdvojenost omogućila nam je da se razvijamo kao “zoon politikon”. No istovremeno, uz to oslobađanje od prirodne predodređenosti, suočeni smo s prazninom slobode koja čeka da se ispuni našim samoodređujućim konstrukcijama. To je suština našeg stanja civiliziranosti: mi smo pozvani da konstruiramo i određujemo svoj potpuno novi svijet koji zovemo civilizacijom. Ovaj novi društveni svijet, ta ljudska zajednica koja postepeno postaje našom drugom prirodom, svijet paralelan sa svijetom prirode, zahtijeva svoje vlastito uređenje, osobito svoje normativno uređenje mišljenja i djelovanja: ograničenja, određenja, principe i pravila, svoj vlastiti način operiranja stvarima, odnosno pravila vlastitog djelovanja.

Kao iskustvo krize i drame povijesti etika odgovornosti dolazi do svijesti, zapaža Šarčević, kao: “1) mogućnost nadilaženja antropocentrike, 2) uvid u krizu utopije tehničko-znanstvenog napretka, 3) iskustvo nasilja nad prirodom i čovjekom, 4) granice prirode i ljudskog egzistiranja uopće, 5) dalekosežnost ekološke krize” (Muratović, 2022a: 95). Kada je riječ o različitosti tradicija i političko-kulturnih pripadnosti u političkom, ali i socijalno-etičkom pogledu evidentno je da, kako uočava i Šarčević (2000: 29), što više propadaju oni mentaliteti koji su stvarali lokalne ili svjetske katastrofe, to smo sve više prinuđeni da na drugačiji i nov način uspostavljamo ravnotežu između dva kategorička imperativa: u smislu izgradnje slobode, a onda i odgovornosti.

Možemo se zapitati da li se savremeni svijet života može urediti bez osjećaja za dužnosti i odgovornosti, pri čemu etika odgovornosti postaje centralni aspekt moralnog ponašanja u savremenom svijetu, gdje svaki pojedinac i društvo u cjelini moraju da prepoznaju svoju ulogu u očuvanju planete i

blagostanja budućih generacija. Ova objedinjavajuća perspektiva dužnosti i odgovornosti, imajući u vidu pravično nasljeđe resursa i očuvanje okoline za buduće generacije, uključuje *univerzalizaciju pravde* (pravedno postupanje prema svim ljudima i prirodi) kojom se nadilaze geografske i socijalne granice. Samo se tako naspram kratkoročnih ciljeva ili interesa preuzima odgovornost za dugoročne posljedice za budućnost čovječanstva kao cjeline.

U svojoj usmjerenosti na ljudsku sposobnost za trebanje, etika dužnosti, kao i etika odgovornosti, predstavljaju novi svijet čovjekovih alternativa odražavanjem humanističkog pristupa nepoznanicama prirode i njenoj zloupotrebi, pristupa čovječanstvu, mogućnostima arbitrarne smrti čovjeka i čovječanstva, imajući u vidu da ovi moralno-etički svjetonazori sobom nose univerzalizujuće-djelatnu ethosnu pragmatiku – kauzističnu, ne samo na mnoge druge etičke svjetonazore već na ljudski djelatni svijet u najopštijem smislu.

Umjesto zaključka

Proces objektivizacije ljudskog svijeta u svojoj kompleksnosti iznova nam ukazuje na važnost ljudskog učešća u kreiranju tog svijeta i čovjekovog aktivnog učešća kojim se svijetu daje trajnost, održivost i kontinuitet. Time se doseže stabilnost i ostvaruje pouzdanost ljudskog subjektiviteta i zdravog duha ljudske zajednice. Institucionalizovane forme ethosa, osmišljene u duhu svijeta, koji služe kao dokazi društvene, političke i kulturne relevantnosti ljudskog djelanja, ne potvrđuju značaj samo u kontekstu teorijskog saznanja i potrage za istinom već i u promjenljivosti diskursa moralno-etičkih potreba koje vode ljudsko djelovanje – direktno ili indirektno, na neposredan ili posredan način.

U Kantovom određenju čovjeka kao umnog bića i njegovom shvatanju ljudske prirode valorizuju se značaj i značenje njegovih temeljnih pojmova u konstituisanju etike odgovornosti i jednog novog humanizma koji pruža relevantan okvir za tumačenje najraznovrsnijih izazova moderne civilizacije i savremenog svijeta. S druge strane, etika odgovornosti Abdulaha Šarčevića u skladu je s deontološkim principima, a tiče se obaveznosti prema drugima i prirodi; u znaku je prihvatanja odgovornosti za čovječanstvo.

Dakle, prihvatanje odgovornosti za budućnost čovječanstva komplementarna je s deontološkim motivima pravičnosti, pružajući širi okvir za razumijevanje moralnih obaveza i promovisanje *univerzalne pravde i dobrobiti* preko etike odgovornosti. Istinska svrha Kantove filozofije jeste da se *dode*

do mogućnosti stvaralačkog odnosa, da se stvaralački odnos u slobodi postvari kao djelatatan stav; kod Šarčevića se moralno-etička zadubljenost ogleda u traganju za smislom i istinom, da se preko nekoliko etičkih aspekata: *filozofske etike, komunikativne etike, etike odgovornosti i etike ljudskih prava*¹² sagledaju sve mogućnosti *etičkih instanci* koje moraju biti u saglasju s moralnom distancom od zla i nepravde, od tehnizacije ljudskog biotopa, od instrumentalizma i funkcionalizma, gospodarenja i cinizma postvarenja i od vrhunca potčinjavanja koji može biti izražen kroz sistemsko kršenje temeljnih ljudskih prava.

Ova dva etička koncepta imaju opšteljudsko značenje i univerzalni značaj, jer se moderno društvo zasniva na osnovama pravde, pravičnosti i demokratije. U svojoj okrenutosti prema čovjeku, ljudskom svijetu i prirodi i kod Kanta i kod Šarčevića je uočljiva nastrojenost i humanistička težnja k jednoj etici dostojanstva; ona je kod Kanta prisutna u svojstvu dužnosti prema sebi (s unutrašnjom slobodom) i dužnosti prema drugima (s vanjskom slobodom). Srodne težnje se očitavaju u nekoliko aspekata Šarčevićeve etike odgovornosti: odgovornosti za prirodu kroz etiku prirode, odgovornosti za zaštitu životne okoline kroz ekološku etiku, odgovornosti za nauku i naučna postignuća kroz etiku nauke, odgovornosti za upotrebu nuklearne energije u vojne i mirnodopske svrhe unutar etike nuklearnog mira, odgovornosti za Drugo i drugačije preko etike odgovornosti za Drugoga. Svi ovi etički svjetonazori prožeti su Šarčevićevom apelativnom etikom nove odgovornosti za očuvanje života i svijeta. Projekt nove etike odgovornosti Šarčević razumijeva s usmjerenjem na nove alternative, čime se ona i pored teorijskih implikacija svrstava u *univerzalističku etiku uma*.

U svojoj nerazdvojjivosti od novih zahtjeva svijeta života, ma kako to utopistički zvučalo, načelo dužnosti i ethos odgovornosti konstituišu objektivizaciju svijeta, osiguravajući njegovu trajnost i održivost, kao i kontinuitet ljudskog iskustva. Ljudsko učešće se zasniva na stabilnom i pouzdanom subjektivitetu koji doprinosi zdravom duhu zajednice s etičkim principima dužnosti i odgovornosti – osmišljenim u skladu sa svijetom i izazovima vremena, služeći kao dokaz njihove društvene, političke i kulturne relevantnosti. U teorijskom smislu, oni su neophodni za razumijevanje istine; u praktičnim moralno-etičkim potrebama utiču na ljudsko djelovanje u različitim kontekstima.

¹² Više vidjeti u: Muratović, 2019; 2020; 2022; 2022a.

Literatura

- Alić, Sead. Bezumlje govora mržnje – biološka i kulturna dimenzija, *Filozofska istraživanja* 164 (41/4), 2021, 719–736.
- Babić, Mile. Politička filozofija, u: Abdulah Šarčević, *Fenomenologija svijeta života / Iskustvo mišljenja / Svijet kao vrijeme / Na putevima izricanja neizrecivog ili traženja novog početka / Filozofija u ogledalu kritike / Dokumenta*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 2009, 396–400.
- Bubalo, Ivan. *Kantova etika i odgovornost za svijet*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1984.
- Gvozdenović, Slavka. Kantovo shvatanje prosvjetiteljstva, *Sociološka luča* XI/2, Filozofski fakultet, Nikšić, 2017, 27–35.
- Höffe, Otfried. *Umijeće življenja i moral ili usrećuje li vrlina?*, Akademska knjiga, Novi Sad 2011.
- Jaspers, Karl. O evropskom duhu, *Treći program – Radio Sarajevo* XXIV (70), januar 1991.
- Jonas, Hans. *Princip odgovornosti*, Veselin Masleša, Sarajevo 1990.
- Jurić, Hrvoje. *Etika odgovornosti Hansa Jonasa*, Pergamena, Zagreb 2010.
- Kant, Immanuel. Osnov metafizike čudoređa, u: Immanuel Kant, *Dvije rasprave*, Matica hrvatska, Zagreb 1953.
- Kant, Immanuel. *Kritika praktičkog uma*, BIGZ, Beograd 1979.
- Kant, Immanuel. *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 1993.
- Kant, Immanuel. *Izabrani politički spisi*, Politička kultura, Zagreb 2000.
- Kant, Immanuel. *Osnivanje metafizike čudoređa*, Feniks, Zagreb 2003.
- Mujkić, Asim. *Ideja demokratije i ljudskih prava: etičko-politička perspektiva*, 1. izd., Fakultet političkih nauka Univerziteta, Sarajevo 2022. http://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2022/04/IDEJA-DEMOKRATIJE-I-LJUDSKIH-PRAVA_e-izdanje.pdf (18. 5. 2024).
- Muratović, Esko. Neki aspekti etike vrline u duhu moderne i savremene epohe, *Almanah* 81–82. Podgorica, 2019, 145–155.
- Muratović, Esko. Etička misao Abdulaha Šarčevića: etika odgovornosti, komunikativna etika, filozofska etika i etika ljudskih prava, *Matica* 79, Podgorica 2019a, 463–490.
- Muratović, Esko. Humanizam i egzistencijalizam kao humanizam: Abdulah Šarčević i Jean-Paul Sartre, *Filozofska istraživanja* 159 (40/3), Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2020, 611–632.
- Muratović, Esko. O moralno-vrednosnim varijabilitetima međuljudskih odnosa: etika transparentne evidentnosti i etika evidentne transparentnosti, Rad na *Međunarodnom interdisciplinarnom simpoziju: Filozofska misao u vremenu fake newsa, govora mržnje, infodemije, manipuliranja i neslobode medija*, Centar za filozofiju medija, Zagreb, 22. septembar 2021.
- Muratović, Esko. O nekim aspektima Šarčevićeve etike ljudskih prava u svjetlu njegova humanizma, *Dijalog: časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 3–4, ANUBiH – Međunarodni centar za mir, Sarajevo 2022, str. 55–85.
- Muratović, Esko. Šarčevićev humanizam za etiku odgovornosti, *Dijalog: časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 3–4, ANUBiH – Međunarodni centar za mir, Sarajevo 2022a, 86–101.
- Perović, Milenko. *Filozofija morala*, Cenzura, Novi Sad 2013.
- Rawls, John. *Teorija pravde*, JP Službeni list – CID, Beograd – Podgorica 1998.
- Šarčević, Abdulah. *Iskon i smisao: čovjek i sudbina kulture Zapada*, Svjetlost, Sarajevo 1971.

- Šarčević, Abdulah. *Kriza svijeta i istina*, Veselin Masleša, Sarajevo 1974.
- Šarčević, Abdulah. *Teorija moderne – Kritika filozofije i teorija moderne: filozofski fragmenti*, Treći program – Radio Sarajevo, Sarajevo 1984.
- Šarčević, Abdulah. *De homine* – Mišljenje i moderni mit o čovjeku, Svjetlost, Sarajevo 1986.
- Šarčević, Abdulah. *Čovjek i moderni svijet*, Svjetlost, Sarajevo 1988.
- Šarčević, Abdulah. *Filozofija u moderni: doba otuđenja svijeta: analiza suvremenosti*, OKO – Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1998a.
- Šarčević, Abdulah. *Odvažnost slobode. Etika ljudskih prava*, Pravni centar FOD BiH, Sarajevo 2000.
- Šarčević, Abdulah. *Politička filozofija i multikulturalni svijet. Istina o istini: svijet moderne i postmoderne. U sjeni nihilizma*, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2003.
- Šarčević, Abdulah. *Čovjek u suvremenoj filozofiji Zapada: filozofska antropologija: smisao ljudske egzistencije: istina, sloboda i egzistencija: Helmuth Plessner, Erich Rothacker, Arnold Gehlen, Karl Marx, Elias Canetti, Edgar Morin, Eugen Fink*, Svjetlost – Bemust – ANUBiH, Sarajevo 2005.
- Šarčević, Abdulah. *Filozofija i etika: suvremena fenomenologija svijeta života: kritika filozofije povijesti i metafizike Zapada*, Svjetlost – Bemust – ANUBiH, Sarajevo 2005a.
- Šarčević, Abdulah. *Kritika moderne: socijalna filozofija: filozofija znanosti: teorija racionalnosti – otvoreno društvo*, Svjetlost – Bemust – ANUBiH, Sarajevo 2005b.
- Šarčević, Abdulah. *Odvažnost istine i slobode. Um/Svjetska filozofija/Istok/Zapad Kritika*, Svjetlost – Bemust – ANUBiH, Sarajevo 2005c.
- Šarčević, Abdulah. *Povijest filozofskog mišljenja: egzistencijalistička filozofija i pitanje o istini: Plotin, Søren Kirkegaard, Karl Jaspers, Jean-Paul Sartre, Gabriel Marcel, Nicola Abbagnano, Friedrich Nietzsche*, Svjetlost – Bemust – ANUBiH, Sarajevo 2005d.
- Šarčević, Abdulah. *Evropska kultura i duhovne znanosti. Sadašnjost i budućnost uma / Pluralizam / Filozofski diskurs suvremenosti / Drugo / Umjetnost / Religija / Filozofija: što znamo o kulturnim znanostima?*, Svjetlostkomerc, Sarajevo 2007.
- Šarčević, Abdulah. *Filozofija i znanost, povijest i kritika, fenomenologija samoiskustva, kriza vremena*, Connectum, Sarajevo 2007a.

ON KANT'S CONCEPT OF DUTY AND ŠARČEVIĆ'S ETHICS OF RESPONSIBILITY IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY ETHICAL CHALLENGES

Summary: That in the course of history, changes for the progress of humanity – norms and values are reconfirmed, is evidenced not only by the dynamics of the development of human consciousness and the evolution of society, but also the meaning, and above all, the actualization of the concepts of duty and responsibility. Therefore, in this paper we want to point out the link and connection between the concept of duty and the concept of responsibility within the meaning and significance of Kant's ethics of duty and the ethics of responsibility of Abdulah Šarčević, as well as the peculiarities of the ethical-epistemic specificities of these moral-philosophical worldviews. Although Kant is characterized by moral monism within his deontic ethics, and Šarčević's ethical pluralism is present within his concept of responsibility which stems from the principle of action, both of these humanist worldviews possess normativity that in some important segments coincide, and what is special about them common is the responsibility for the world. Although Kant's philosophical thought in its entirety had a profound impact on the development of humanity, thereby changing the conceptual framework of various sciences and their achievements in the developmental and civilizational flows of the world of life, our task is to compare, justify and epistemically and ethically valorize the achievements these two concepts for an attempt at humanistic marking of their scope within the moral-ethical constitutive context and the possibility of delineating their philosophical-historical foundation.

Keywords: Immanuel Kant, Abdullah Šarčević, moral monism, ethical pluralism, ethics of duty, ethics of responsibility